

KIDARIYLAR DAVLATINING TASHKIL TOPISHI

Saparov Sarboz Xolbo'ta o'g'li

Yangi Asr Universiteti Umumta'lim fanlar kafedrasida tarix fani
o'qituvchisi

saparovsarboz@437gmail.com

Tel: +998906468439

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8375134>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 20-September 2023 yil

Ma'qullandi: 23-September 2023 yil

Nashr qilindi: 25-September 2023 yil

KEYWORDS

Kidari state, Central Asia, Iran, Sassanids, silver coins, Sidolo, Huns

ABSTRACT

Ushbu maqolada ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyo shimoli-sharqiy Eron, Shimoliy Afg'oniston, Shimoliy Hindistonda davlat tuzgan Kidariylarning davlat tuzishining ilk davrlariga e'tibor qaratilgan..

IV asr Markaziy Osiyoda turli nomlar bilan atalgan va ko'plab manbalarda qayd etilgan ko'chmanchi qabilalarning yangi to'liqini paydo bo'lganiga guvoh bo'ldi. Lotin mualliflari ularni xiyoniylar, yunon mualliflari esa kidariy xunlari yoki "xunlar" deb atashgan. Kidariylar; Hind yilnomalarida ular "Xuna" nomi bilan mashhur bo'lsa, arman manbalarida ham Xonk, ham Kushonlar, Xitoy yilnomalarida esa Ta Yüeh-chih yoki Kichik Yüeh-chih sifatida tanilgan (ya'ni, o'sha o'lkalarda Kushon imperiyasiga asos solgan o'z peshqadamlarini bildirgan bir xil nom). Ularning hukmdori Kidara yoki Tsi-to-lo (qadimgi Xitoy, kjie-tâ-lâ) deb atalgan. Turli nomlarning qo'llanilishi yozma manbalarda berilgan ma'lumotlarni baholash va umumiy tarixiy manzarani qayta tiklashni ba'zan qiyinlashtiradi¹. Kidariylar va eftaliylar deb nomlanuvchi boshqa qabila guruhi o'rtasida aniq tafovut bilish muhim shartdir (Manbalarda Hua, I-ta, Hep'tal, Tetal, Heftal, Abdel va Hayatila; 6-bobga ham qarang)².

Xunlar va Xioniylar atamaları bu xalqning umumiy etnik nomini aks ettiradi³, Kidariylar esa ularning podshosi Kidara nomidan kelib chiqqan sulolaviy belgi sifatida tushunilishi kerak. Kushon (arman manbalarida xunlarning qabilalari va davlatini belgilashda keng qo'llaniladi) va Ta Yueh-chih (Xitoy manbalarida qo'llangan) o'z saltanatlarini o'rnatgan mamlakatni nazarda tutadi va ularning Kushon podshohlarining vorislari bo'lish da'volarini aks ettirishi mumkin. Xunlar yoki xioniylarni kidariylar bilan aniqlashning asosi, ularni V asrda yashagan Vizantiya muallifi va tarixchisi Prisk tomonidan Kidariy Xunlar (yoki

¹ Of the existing works, the most significant on Kidarite numismatics are Martin, 1937; Curiel, 1953; Göbl, 1967; and Enoki, 1969; 1970. See also Ter-Mkrtichyan, 1979.

² Trever, 1954.

³ Bu erda ham, boshqa joylarda ham bu atama hech qanday etnolingvistik ahamiyatga ega emas, chunki biz bu xalqlarning til(lar)i haqida amalda aniq hech narsa bilmaymiz. XII-XIII asrlarda «mo'g'ul» atamasi nafaqat mo'g'ul tilida so'zlashuvchilarni, balki shu jamiyatning bir qismini tashkil etuvchi boshqa ko'plab etnolingvistik guruhlarni ham nazarda tutganidek, turli tillarda so'zlashuvchi etnik guruhlarni ham nazarda tutgan.

“Kidariylar bo‘lgan hunlar”) deb ataganligidir⁴. Bizda mavjud bo‘lgan boshqa ma‘lumotlarning hech biri (jumladan, numizmatik ma‘lumotlar) bu identifikatsiyaga zid emas.

Bu xalqlar haqidagi eng dastlabki ma‘lumotlar, Ammian Marcellinus tomonidan yozilgan bo‘lib, xiyoniylar (ya‘ni kidariylar) Suriyada Sosoniylar shohi Shapur II (309–379) ning milodiy 350-yilda Amida (zamonaviy Diyarbekir) qamalida ittifoqchilar sifatida jang qilganlari haqida ma‘lumotlar uchraydi. Ularga "Xioniylarning yangi qiroli, o‘rta yoshli, yuzi allaqachon chuqur chizilgan, ajoyib aql-zakovatga ega va ko‘plab g‘alabalari bilan mashhur bo‘lgan Grumbat" boshchilik qilgan. U bilan birga jangda halok bo‘lgan o‘g‘li, yaxshi yigit edi" (Ammianus Marcellin). Xioniylar (ya‘ni kidariylar) o‘sha paytda o‘z saltanatining sharqiy chegaralarida dushmanga qarshi urushga surilgan Shopur II (Ammianus Marcellin) bilan tuzgan ittifoqi tufayli sosoniylarga yordam berishgan.

Kidariylarning IV asrning ikkinchi yarmigacha bo‘lgan tarixi haqida hech narsa ma‘lum emas. Ular 300 yilda K‘ang-chyu va So‘g‘diyoni zabt etganlar, degan taxminlar bor, ammo yozma manbalar hali arxeologik dalillar bilan tasdiqlanmagan⁵. Kidariylarning O‘rta Osiyoda paydo bo‘lishini janubiy So‘g‘diyoning Qarshi cho‘li bilan bog‘lashga va bu voqeani 420 yilga to‘g‘rilashga urinishlar bo‘lgan, biroq bu mintaqadagi keyingi arxeologik tadqiqotlar bilan tasdiqlanmagan⁶.

So‘g‘diyonda kidariylar mavjudligini birdan-bir tasdig‘i teskari tomonida kamonchi tasviri va old tomonidagi afsonada kydr (Kidara) so‘zi tasvirlangan ilk sug‘d tangalaridir⁷. Ammo 2000 ga yaqin shunday tangalardan atigi 7 tasida Kidara nomi yozilgan, bu Kidariylar hukmronligi qisqa muddatli bo‘lganini ko‘rsatadi. Kamonchi tipidagi ilk so‘g‘d tangalar xronologiyasi tangalarni Kidara nomi bilan belgilashga yordam beradi, bu IV asrning o‘rtalaridan oldinroq bo‘lishi mumkin emas, shuning uchun So‘g‘diyoning kidariylar tomonidan bosib olinishi bu vaqtdan oldin bo‘lishi mumkin emas.

Kidariylar va Shopur II o‘rtasidagi ittifoq uzoq davom etmadi. Kidariylar va Sosoniy Eron o‘rtasidagi munosabatlarning mohiyatini kidariylarning kumush draxmalari, sosoniy podshohlarining tangalarini nusxalash ko‘rish mumkin⁸. Martin⁹ sosoniylar tipidagi kidariy tangalarini IV asrning oxirgi choragidayoq Kidariylar davlati mavjudligiga dalil sifatida qabul qiladi va bu tangalarni imkon qadar ularning sosoniy prototiplari chiqarilgan vaqtga yaqinroq sanaladi. U sosoniylar Kidariylar davlatini tan olgan, kidariylar esa sosoniylar hukmronligini tan olgan, degan fikrni ilgari suradi va boshqa voqealarni – Kushon-Sosoniylar saltanatiga kidariylar bosqinini, Shopur II davrida sosoniylar bosqinini va kushon-sosoniy knyazlarining quvib chiqarilish xuddi shu tarixiy kontekst milodiy 350 yilni ko‘rsatadi. U sosoniylar kidariylar davlatini tan olgan, kidariylarning o‘zi esa sosoniylar hukmronligini qabul qilgan, deb taxmin qiladi.

⁴ Bu manbada kidariylarning rivoyatlari qayta-qayta tekshirilgan. Ular Enoki tomonidan 1969-yilda Xitoy manbalari ma‘lumotlari bilan tekshirildi va taqqoslandi.

⁵ Kabanov, 1953; 1977

⁶ Isamiddinov and Suleimanov, 1984.

⁷ Zeimal, 1978, p. 208;

⁸ Kanningem, 1895, birinchi bo‘lib bu kuzatuvni amalga oshirdi.

⁹ Martin, 1937.

Enoki¹⁰ Kidara qirolligining barpo etilishi biroz keyinroq sodir bo'lganligini ko'rsatdi va Göbl¹¹ Kidarit draxmalarining prototiplarini Shapur II va Shapur III (383-388) davriga to'g'riladi.

Numizmatik dalillarni o'rganganlarning keng nuqtai nazariga ko'ra, Kidariy tangalari IV asrda boshlab tarixiy matnlarda Kidara yoki Kidariy xunlari nomiga yuqorida ko'rsatilganlardan boshqa to'g'ridan-to'g'ri havola yo'q, ularning ikkalasi ham Kidara va Kidariy Xunlarini V asrda joylashtiradi. Enokining tanga dalillari matnli dalillarni ag'darish uchun ishlatilmasligi kerakligi haqidagi fikri hali ham o'z tarafdorlarini topmoqda.

XULOSA. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Kidariylar Xioniylar, Eftallar bilan etnik jihatdan yaqin xalqlar hisoblanadi. Ayniqsa Kidariylar boshqa bir qabila emas balki, hukmdor nomidan o'z nomi olgan va bu xalq Markaziy Osiyoda IV asrning ikkinchi yarmida hukmronligini boshlagan. Eron Sosoniylari bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqaga kirishgan. Buni birgina Kidariy tangalarini sosoniy tangalaridan nusxa olinganidan ham ko'rishimiz mumkin.

Adabiyotlar:

1. A. H. Dani, B. A. Litvinsky and M. H. Zamir Safi "Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir, and later Hephthalites" 1999.
2. Л.Х. ТЕР-МКРТИЧЯН, Армянские источники о Средней Азии V-VII вв., Москва 1979

INNOVATIVE
ACADEMY

¹⁰Enoki 1969; 1970.

¹¹ Göbl, 1967